

Dilçilikdə yenilik

Hər hansı dilin zənginliyinin mühüm cəhətlərindən biri də onun lüğət ehtiyatı ilə bağlıdır. Adətən, dildə fikirlərin daha dəqiq, uğurlu və bütünlüklə ifadə olunmasında sözün rolu və əhəmiyyəti misilsizdir.

Elə buna görə də bəşəriyyətin tarixi boyu elm və sənət adamları, böyük təfəkkür sahibləri dilin gözəlliyindən danışıq həmişə onun söz ehtiyatına xüsusi diqqət yetiriblər, sözün sehrli, ecazkar qüvvəsindən danışıqlar, varlığın möhtəşəm sənət incilərinin yaradılmasında sözün əvəzsiz imkanlarından bəhs ediblər. Dil tədricən tarixin daş yaddaşı kimi təmsil etdiyi xalqın zəngin bir salnaməsinə çevrilib, tarixi hadisələrin, faktların simvolu kimi formalaşmış, onları özündə hişf edib. Bu zaman zəngin söz xəzinəsinə çevrilib, lüğətlərin, qamusların səhifələrində yeni ömür, həyat yaşamağa başlayıb.

Bu sözləri "Türkmənşəli arxaizmlər lüğəti"yə də fəxarətlə aid edə bilərik. Həmin lüğətlə bağlı AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dilinin tarixi

“Türkmənşəli arxaizmlər lüğəti”

(XIII-XVIII əsr Azərbaycan yazılı abidələri əsasında)

şöbəsində, dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq, irihəcmli tarixi lüğət layihəsi həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın orta əsr yazılı abidələrindən toplanmış nümunələr əsasında hazırlanmış 3 cildlik “Türkmənşəli arxaizmlər lüğəti”nin I cildi artıq çapdan çıxmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində elmi yenilik olan bu qiymətli mənbəni ərsəyə gətirənlər onun lüğətçilik baxımından mükəmməl olması üçün çox böyük əmək sərf etmişlər. Bu leksikoqrafik əsərə arxaizmlərin bütün leksik, semantik, fonetik və qrammatik növləri daxil edilmişdir. Göstərilən və aşağıda sadalanacaq xüsusiyyətlər Azərbaycan dili tarixinin leksikologiya, semasiologiya, sintaksis, morfologiya və fonetika sahələrinin konkret dövrləri üzrə gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır.

Yeni lüğətdə əks olunmuş **leksik arxaizmlərdən** (müasir ədəbi dildə işlənməyən sözlər) *ağmaq* – çıxmaq, *ağgöz* – gözünün ağı çox olan, *aluluğ* – axmaqlıq, *andağı* – ondakı, *balçaq* – qılıncın qəbzəsi, *çəri* – qoşun, *çigləmək* – tapdalamaq, *çoxmaq/çoqmaq* – cummaq, hücum etmək və s.; **semantik arxaizmlərdən** (müasir dövrdə işlənen, lakin mənası dəyişmiş sözlər) *banlamaq* – azan oxumaq, *bərk* – dönməz, möhkəm, iradəli, *daşlamaq* – atmaq, tullamaq və s.; **fonetik arxaizmlərdən** (səslənməsi köhnəlmiş sözlər) *aqlıq/axlıx* – aqlıq, *dəprənmək* – tərpenmək, *dəğşirmək/dəğşürmək/dəyşirmək* – dəyişmək, dəyişdirmək və s.; **qrammatik arxaizmlərdən** (sözlərin müasir dildə müşahidə olunmayan köhnəlmiş qrammatik formaları) *açılğan* – açılan, *ağlayu* – ağlayaraq, *andan/andin* – ondan və s., *aydınrak/aydınraq* – daha aydın, *altunlıq* – qızıllıq, *atlıq* – atlı, atı olan, *birlə/birlən* – ilə, - la, -lə və s. misal gətirmək olar.

Lüğətdə hər bir baş sözə aid nümunələr xronoloji ardıcılıqla düzülmüşdür: “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilk sıradadır, arxasınca XIII əsr və digər abidələr (ta XVIII əsrə qədər). Bu zaman sözlərin həm mənaca inkişafını, həm də işlənmə intensivliyini aşkar izləmək mümkündür: bəzən bir söz yalnız bir müəllifin dilində izləndiyi halda, digəri bütün əsərlərdə ümumişləkdir. Məsələn, müasir dilimizdə arxaik hesab etdiyimiz *bulmaq* feilinin XVIII əsrə qədər bütün nəzm və nəsr əsərlərində tam aktiv şəkildə olduğu müşahidə edilir. Amma fonetik arxaizm olan *ağrıq* sözüne XIII əsr abidəsi olan İbn Mühənnə lüğətində və ən son “Şeyx Səfi” (XVI əsr) təzkirəsində rast gəlinir. Sonrakı dövrlərə aid mənbələrdə görmədiyimizə görə, deyə bilərik ki, XVI əsrdən sonra həmin fonetik variant işləklidən qalmışdır. Yaxud *biləmcə* leksik arxaizminə ilk olaraq XIV əsrdə “Fütuhs-Şam”da, daha sonra XVI əsrdə “Şeyx Səfi” və “Şühədanə” tərcümə əsərlərində işlənilir.

“Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti”ndə

verilən izahlar və sıralanma şöbə əməkdaşları tərəfindən sitatların kontekstinə və mötəbər, etibarlı lüğətlərə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Lüğət məqaləsinin tərtibatında, təbii olaraq, tarixi lüğətə xas semantik bölgü prinsipi həyata keçirilmişdir. Müasir dilin izahlı lüğətlərində baş sözün semantik bölgüsü zamanı birinci məna yerində onun müasir dildəki həqiqi mənası verilsə, tarixi lüğətin lüğət məqalələrində öndə ən qədim və fəal işlənen mənası yer almalıdır.

Bundan başqa, orta əsrlərdə vahid ədəbi dil və vahid daimi orfoqrafik normaların olmaması və əski ərəb qrafikasının sait səsləri dəqiq ifadə edə bilməməsi müasir dövrdəki tranfoneliterasiyalarda fərqliliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan yazılı abidələrində müşahidə edilən sözlərin bütün fonetik variantlarının lüğətdə əks etdirilməsinə çalışılmışdır. Məsələn, *aymaq* (demək, söyləmək) feilinin *aydmaq*, *ayıtmaq*, *aytmaq*, *etmək*, *eytmək*, *əytmək*; *aydı vermək*, *edü vermək*, *eyidi vermək*, *eydi vermək*, *eydü vermək* kimi fonetik və sintaktik variantları mövcuddur. Sındırmaq mənasını ifadə edən *üşətmək / uşatmaq* feilinin fonetik variantlarını da misal gətirmək olar. Lüğətdə bu sözlər əlifba sırasına görə aralı düşdüyündən bir-birinə baxdırılmışdır.

Lüğətdə daha önəmli məqamlardan biri arxaik morfoloji əlamətlərin istifadəçilər üçün şərh edilməsidir. Məsələn, *-isar/-isər*, *-daçıl/-dəçi* və *-ğay/-gay* gələcək zaman şəkilçiləri, *-van/-vən* I şəxsin təkinin xəbərlilik şəkilçisi, *-duq/-dük* həm təyin, həm də şühudi keçmiş zamanın feili yerində işlənen bilən qədim oğuz şəkilçisi, *-iban(i)/-ibən(i)* feili bağlama şəkilçisi və s.

“Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti”nin layihə rəhbəri isə Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xədicə Heydərovadır. Şöbə əməkdaşları lüğətin tərtibatını iki mərhələdə yerinə yetirmişlər: mənbələrdən nümunələrin toplanması və baş sözlər əsasında əlifba sırasına düzülməsi; ayrı-ayrılıqda toplanmış materialların qəbul edilən tərtibi prinsiplər əsasında hərflər üzrə birləşdirilməsi və vahid lüğət halına salınması.

“Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti” leksikoqrafiamızda tarixi lüğət baxımından ilk təcrübə olmaqla, uğurlu bir layihədir və Azərbaycan dili tarixinin tədqiqi sahəsində aparılacaq elmi araşdırmalar üçün əvəzolunmaz məxəzdir.

Nadir MƏMMƏDLİ,
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
baş direktoru, professor

İsmayıl MƏMMƏDLİ,
Azərbaycan Prezidenti yanında
Dövlət Dil Komissiyasının üzvü,
professor